

יהודה שנהב (עורך) קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי
הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים. 2004. 526 עמודים.

הנרייט דהאן כלב*

הספר קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי הנו אסופת מאמרים שהעורך יהודה שנהב ביקש כי תשמש אנתולוגיה אשר: "[ת]מלא את החסר ו[ת]דון ברלוונטיות של הדיון הקולוניאלי להקשר הישראלי" (ע' 9). את הקישור בין הדיון העיוני ובין ההקשר הישראלי ביטא העורך באיגודם של 17 מאמרים בכרך – שישה מהם נכתבו במקור בצרפתית ובאנגלית ותורגמו לעברית, ועוד 11 נכתבו על ישראל, מהם אחד שתורגם מאנגלית והשאר בעברית. עוצמתו וחולשתו של הספר בפתרונות שנתן העורך לדילמות החוזרות לגבי כל מאמר – האם לכלול אותו בספר אנתולוגיה כך שזה יהווה מעין מקראה, והאם הפתרונות הובילו למכלול שמתווה תמונה ראויה של הקולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי? השאלה העולה אפוא היא אינה אם פתר את הדילמות אלא אם הכרעותיו הביאו ליצירת אנתולוגיה מאוזנת ומקראה מפרה. מעבר לחלוקה למאמרים מתורגמים ולמאמרי מקור לא היה קל לזהות קישורים שיוכלו לשמש חוט שזירה ולהציע דיון מכליל של המאמרים תחת קטגוריות דיון מלכדות; מבחינה זו נקט העורך בעמדה דקונסטרוקטיבית הלכה למעשה. שניים מהמאמרים המתורגמים הם חומרים מקוריים שמציעים את רעיונות היסוד של השיח הביקורתי על הקולוניאליזם כפי שנכתבו עוד בטרם התפתחו שדות השיח והפרדיגמות הפוסטקולוניאליות; מאמריהם של פאנון וממי נכתבו בשנות ה־50; ושאר המאמרים המתורגמים מייצגים את הדמויות המכוננות של השיח הפוסטקולוניאלי: באבא, ספיבק וסעיד.

חלק מן המאמרים בעברית מפענחים את מושא מחקרם באמצעות הפרדיגמות הפוסטקולוניאליות כך שקריאתם מוליכה להתפכחות אכזרית מן השיטפון של רעיונות תעמולתיים חדשים על גלובליזציה, ניאוליברליזם וקפיטליזם מאוחר בהקשרים של האתוס הציוני. כאלה הם מאמריהם של בויארין ורו קרקוצקין. עם זאת מצאתי בכרך מאמרים "שכיבסו" את הרטוריקה הפוסטקולוניאלית והובילו לדיסוננס שבו מתקיימת כתיבה פוסטקולוניאלית שמסווה עמדות קולוניאליות (רמון־אור), מה שהותיר בי את התובנה שכתובה פוסטקולוניאלית מבחנה לא בכך שתפורסם בתיאוריה וביקורת אלא בכך שהנחקרים במאמר יוכלו לזהות את עצמם אם וכאשר יקבלו את המאמר לידיהם.

חלוקה אפשרית אחרת שלפיה ניתן להתבונן באנתולוגיה היא בהירות הכתיבה. יש בכרך מאמרים שמראים שגם כתיבה אקדמית, ביקורתית ופוסטקולוניאלית יכולה להיות אסתטית, ניתנת לקריאה ומהנה. כאלה הם המאמר של סעיד הווירטואוזי ומאמרה הרהוט של חניסקי. השפעה עצומה על חלוקה זו הייתה לתרגום המאמרים; איה ברזיר הציעה תרגום מצוין למאמרו של סעיד. מול אלה, אטימות הכתיבה של באבא והתרגום הבלתי מתפשר של אופיר לבאבא היו בלתי ידידותיים בלשון המעטה.

התוצאה היא ספר שאיננו הומוגני מבחינת רמת הקושי – הוא מיועד לכל רמות ההוראה והמחקר, למן התואר הראשון ועד למתקדמים שבחוקרים, שכבר נחשפו בעבר

* אוניברסיטת בן־גוריון

לחומרים של ביקורת פוסטקולוניאלית. הטרוגניות זו מהווה יתרון בכך שהיא הופכת את הספר למגוון, אך חסרונה בכך שמי שמתעמת עם המאמר הקשה הראשון ספק אם יחזור לקרוא בכרך.

שישה-עשר כותבים - מתוכם שלוש נשים. צדק מגדרי בבחירה זו אין באנתולוגיה. לא חסרות כותבות מאמרי מקור בישראל שהן מבקרות קולוניאליות. ואולם קולן הצלול לא נשמע בכרך זה. אין אף מאמר אחד של נשים על נשים חומות בישראל. דולי בן חביב, סמדר לביא ופנינה מוצפי הן אחדות מן הכותבות שמאמריהן עמדו לרשות העורך למטרה זו. כולן התייחסו לסוגיית הנשים החומות בישראל מפרספקטיבה פוסטקולוניאלית ומאמריהן פורסמו בתיאוריה וביקורת קודם לכן, ככל שאר המאמרים באנתולוגיה, ואף על פי כן לא מצאו את דרכם אליה.

האנתולוגיה נפתחת במאמר שעוסק בגוף (body). במאמרו "ניסיונו הקיומי של השחור", שהוא פרק מספרו *Peau Noir Masques Blancs Seuil* מצביע פאנון על הגוף כאתרו של הקולוניאליזם וכמקורו של הקיום הקולוניאלי. כך הגוף הוא זה הנושא את החותם הקולוניאלי, והמאמר מלמד עד כמה הקדים פאנון את זמנו: רק בשנות התשעים, עם התפתחותם של כל זרמי ה"פוסט-", מוצא נושא זה את מקומו הראוי בבחינת *Bodies That Matter* במשמעות דומה לזו שטובעת באטלר.

פאנון מציע במאמר תורת מוסר של חלשים, ובמהלך דיאלקטי הוא מוביל מן העגום אל האופטימי באומרו: "התודעה השחורה נוכחת לעצמה. אינני כוחניותו של דבר-מה, אני מה שאני באופן מלא" (ע' 42).

לפאנון פשטות סגנונית ישירה ואסתטיקה אימפרסיוניסטית - "אמא הנה כושי" - עד שקשה לזהות בתוכה את התובנות האקזיסטנציאליות שהוא מעלה ממעמקי הלא-מודע של הנפש. מבחינה זו מדובר בפרק שנקרא לכאורה בקלות אך עומקו לא נחשף בקריאה הראשונה.

בעוד פאנון מתבונן בנבכי נפשו של השחור, אלבר ממי מחטט בקרביו של הכובש דווקא, במאמרו "דיוקנו של הכובש". הקולוניאליסט מופיע כאן במערומיו ואינו יכול להסתתר תחת אצטלת משא התרבות הלבנה שלו. סגנונו של ממי ממוקד - נקודות קצרות ועזות מופיעות בצפיפויות משתנות ומגלות פנים של כובש טוב לב, כובש שמאלן, כובש קטן... וכולן מצטרפות לתמונה שמבהירה את מצבו המושחת של הכובש. טוב לב ככל שיהיה הכובש, תנאי הקיום של הכיבוש שהוא מייצר תובעים שחיתות שבתוכה משגשגים שנאה, קנאה ועושיק, וכולם יחד מוליכים לחיסולו של הנעשק.

מה ראה העורך לכלול מאמר אנכרוניסטי זה בקובץ? הרי צרפת ואלג'יריה אינן הומוגניות עוד כפי שהיו. יתרה מכך, מאז שנות השמונים יש שפע של חומר חדש על המצב הפוסטקולוניאלי המתייחס לבעייתיות זו. פרק מספרו המצוין של פול גילורי *There Ain't no Black in the Union Jack: The Cultural Politics of Race* (Gilory) and Nation היה מכיר את מקומו ההולם תחת מאמרו של ממי.

פול גילורי עוסק בקולוניאליזם דווקא בארץ-האם ומבקך את העושיק המתחולל בה כיום כלפי הנכבשים שבאו מן הקולוניות. מציאות חייהם לא פחות אכזרית מזו שחוו אבותיהם בארץ הכבושה. הטרוגניות ופרטיקולריזם מאתגרים את ההומניזם הליברלי במדינות אלו, שאותן הוא מזהה כניאו-קולוניאליות ומוקיע את שאיפותיהן להומוגניות

ולאוניברסליותם. גילרוי מציע אפוא ניתוח הולם ומעודכן של דיוקנו של הכובש של ממי במהדורתו החדשה.

אחת השאלות המתארות בתמציתיות מחודדת את הקולוניאליזם היא: "כיצד ייתכן שהקולוניאליזם שהתנהל כסדר פיאודלי לכל דבר יכול היה לנבוע מרעיונותיה [הנאורים] של המהפכה הצרפתית?" (ע' 94).

שאלה רטורית נוקבת זו שואל סעיד במאמר "המסע פנימה והופעתה של ההתנגדות". מהתשובה עולה הסתירה המוסרית האינהרנטית שבה היו שרויים הנאורות וערכיה. מאמרו של בשארה עושה מהלך דומה לגבי "החברה האזרחית" שהופכת אצלו לכסות ליברלית על ערוותה של הלאומיות.

יכולת הראייה המרחבית של סעיד מקשרת את המרד הערבי עם מרד העבדים בסנטו דומינגו (ע' 95) ויוצרת חיבור של המרחב הקולוניאליסטי מקצה הכדור ועד קצהו. בקיאותו בפרטים ההיסטוריים והספרותיים מאפשרת לו לזהות מתחים וסתירות, ולקעקע תפיסות היסטוריות ישנות. בקיצור – הוא מבריש את שְׁעַר ההיסטוריה בכיוון ההפוך לפי מיטב המסורת הבנימינית.

מאמרו של באבא, הראשון מבין שניים שמובאים באנתולוגיה, עוסק במרחב ההתייחסות של הפוסטקולוניאליזם, שבו המערב מצטייר ככוח פוליטי מתרבת ומשעבד בעת ובעונה אחת. לפיכך, ייעודו של הפוסטקולוניאליזם הוא ליצור נקודת מבט חיצונית שממנה יוכל לקרוא תיגר על שעבוד זה. השקפתו של באבא היא של מי שרואה בצבע סימן תרבותי פוליטי שמעניק נחיתות או עליונות. לעומת זאת, העור בעיניו הנו בעל זהות "טבעית" של צבע (ע' 124). הצגה זו של צבע ועור אינה מוליכה בהכרח לנחיתות, אך נראה שהיא מציבה את באבא במלכודת המהותנות שבה הוא מאשים את הקולוניאליסט.

המאמר השני של באבא המופיע באנתולוגיה דן בחומר הלבן. באבא צועד בו אל עבר המסקנה הפוליטית שלפיה לאומיות, דמוקרטיה ולובן לעולם הולכים חבוקים ולכן אין ביכולתם לתת מענה הולם לבעיות שקולוניאליזם וגלובליזציה מצמיחים מתוך עצמם. המאמר אינו מרכזי להגותו של באבא ועל כן לא ברור מה ראה העורך להעדיפו על פני אחד הכותבים המובילים את השיח בתחום הלבן, רוברט יאנג (Young), בספרו *White Mythologies: Writing History and The West*. ביקורתו החריפה של יאנג על היעדרו של העולם השלישי במחקר התרבות הלבן הפך לאבן דרך בוויכוח הפוסטקולוניאלי וטוב היה עושה העורך לו היה מנצל את הבמה האנתולוגית הזו כדי להציגו בפני הקורא העברי. גם מאמרו של גילרוי שהוזכר כבר היה בו כדי להעשיר ולגוון את האנתולוגיה בכיוון זה.

מאמרה פורץ הדרך של ספיבק "כלום יכולים המוכפפים לדבר?" הוא הקשה ביותר למיצוי מבין כל המאמרים באנתולוגיה. בסקירה זו אסתפק לגביו בשאלת הסיום שלה: כלום יכולה המוכפפת לדבר ללא פיתוחה של תודעה מעמדית בתוך ההקשר שבו התפתחה התודעה המעמדית המרקסיסטית הספציפית? תשובה לשאלה זו נותנת ספיבק אגב טיפול בהבחנות בין ייצוגים פוליטיים ובין ייצוגים פילוסופיים (ע' 145). בדומה לבאבא ולסעיד גם ממאמרה של ספיבק עולה רציפות בין הדיכוי הפיאודלי ובין הדיכוי הקולוניאליסטי, כך שלא מתאפשר חריץ אמנציפטורי שדרכו יכולה המוכפפת לחמוק (ע' 166): ספיבק קובעת כי עבודת ההכפפה באמצעים של אלימות אפיסטמית אינה מאפשרת פיתוח תודעת סולידריות. המאמר הפותח את החלק של מאמרי המקור – "מגמות במחקר הפוסטקולוניאלי" – הוא מאמר מתודולוגי מפרי עטם של העורך יהודה שנהב ושל חנן חבר. חשיפה של פעולת

ההצפנה של העבר, והשתקתו, מצריכים ארכיאולוגיה של עבר קולוניאלי והנכחה-מחדש של העבר של ההיסטוריה הקולוניאלית, אומרים המחברים. יתר על כן, קולוניאליזם הוא גם קטגוריית ניתוח של מציאות היסטורית פוליטית. לפיכך, הפוסטקולוניאליזם הוא עיון ביקורתי של קטגוריית ניתוח זו. מאמר זה ממשיג ועורך סדר פרדיגמטי של החומרים המרכיבים את השיח הפוסטקולוניאלי. הוא מצביע על חמישה צירי ניתוח של פוסטקולוניאליזם ועל אפיוניהם, אף כי לא תמיד אפיונים אלה מבוססים דיים; כך למשל המאמר מסתפק באזכור בלבד של ה"פוסט" בזמן ובתודעה (ע' 194). הטקסט מחמיץ ממד חשוב של דיון בלבן ההיברידי, דיון שאותו הייתי מוסיפה כציר שדן ב"זה שלא רואים עליו שהוא ערבי", "זה שלא רואים עליו שהוא שחור" ו"זה שלא רואים עליו שהוא מרוקאי". ציר הלבנות של הכפיף הוא ציר חשוב בפיתוחה של הקריאה הפוסטקולוניאלית, והצירים המוצעים אינם לוכדים אותו. ציר חסר זה, לו היה נכלל במקראה, היה מציע כלי ניתוח שפורע את הסדר המארגן את קווי התיחום בין השחור ללבן, בין הכובש לנכבש, בין ההגמון לכפיף, ומערער על קטגוריות השיח הבינאריות והממשעות. הוא היה מציע דיון על "שחור בתוך עור לבן", שמבחינה זו לבנותו אינה זהה לשיח המסכה הלבנה. לפיכך היעדרו מן המאמר מעניקה הזדמנות להרחיב ולחדש, ולא רק לארגן את החומרים המרכיבים את השיח הפוסטקולוניאלי. לעניין זה יכול היה לעמוד לרשות העורך הפרק שהוזכר כבר מתוך ספרו של יאנג, וכן המאמר "You're so pretty you don't look Moroccan". הלהיטות של המחברים לעשות סדר בדברים, לארגן ומתוך כך לייצר היררכיזציה, זועקת מהמיון ועושה בדיוק את אשר המחברים מאשימים בו את מעשה הכתיבה הקולוניאלי כשהוא מתפקד כקטגוריה אנליטית.

לסיום, הספר מציב מתח מעניין של אסופה שהיא במהותה כתיבה מן השוליים, שיש עמה אמירה חתרנית אל מול ההגמון, אך בה בעת היא מציבה את הכתיבה הזו "מן השוליים" בתווך הגמוני שמקדש ומחבק ומתהדר בה מבחינה פוליטית. תווך זה הוא מכון ון ליר, אתר המחקר התרבותי השוכן בכפיפה אחת עם האקדמיה הלאומית למדעים ומוכר כמרכז תרבותי-חברתי שמקיים פעילות שחורגת ממחקר.

אף שכל המאמרים עוסקים בכובשים ובנכבשים בהקשר הפוסטקולוניאלי, לא מצאתי בכרך מילה עברית שתגדיר את הכובש - colonizer - ותלכוד את המשמעות הקולוניאלית בעברית - הקולוניזטור. עם זאת העברית חיפשה ומצאה ביטוי למושג "כבוש" (לא נכבש) - colonized: כפיף. מנקודת מבט זו, ההגמון, הקולוניזטור, נותר שקוף גם מבחינה לשונית בספר שכל עניינו היה לחשוף אותו.